

EZGİ, Muhlis Sabahattin

(1889-1947)

Türk müzikisi bestekârı.

Adana'da doğdu. Babası Sultan Abdülaziz'in başmâbeyncisi Hurşit Bey, annesi Sînesâf Hanım'dır. Babasının 1897'de Drama'da vefatı üzerine annesi irâde-i seniyye ile Selânik'te ikamete tâbi tutuldu. Muhlis Sabahattin burada Selânik Terakkî Mektebi'ne devam etti. Daha sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a gitti ve 1904'te Galatasaray Sultânîsi'ne girdi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1908'de siyasetle uğraşmaya başladı. Osmanlı Demokrat Fırkası Cemiyeti adlı partide ve bu partinin 1910 yılında bir-biri ardınca kapatılan *Türkiye, Selâmet-i Umûmiyye, Hâkimiyyet-i Milliyye, Yeni Ses* ve *Muâhede* adlı gazetelerinde çalıştı. Aynı yılın aralık ayında Bezmi Nusret (Kaygusuz) ve Suphi Nuri (İleri) ile birlikte *Genç Türk* gazetesini çıkardı. Devrin iktidarına devamlı muhalefeti sebebiyle İstanbul'dan sürülmesi kararlaştırıldığından Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı.

I. Dünya Savaşı'nın başlayacağı sıralarda siyasetle uğraşmamak şartıyla ve özel bir afile İstanbul'a dönmesine izin verildi. Hayatının bundan sonraki yıllarında sadece müzik ile meşgul oldu ve bu arada birçok talebe yetiştirdi. 1920-1922'de Beşiktaş Çerkez Kız Mektebi'nde müzik dersleri verdi. 12 Şubat 1947 tarihinde Heybeliada Sanatoryumu'nda öldü ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi. Bestekâr Neveser Kökdeş'in ağabeyidir.

Son devir müzikşinasları arasında önemli bir yeri olan Muhlis Sabahattin

asıl şöhretini bestelediği operetlerle yapmıştır. İlk müzik zevkini, aynı zamanda evinde müzik toplantıları tertip etmekle tanınan babasından aldı. Ud, keman, nısfıye ve on iki telli saz gibi aletleri çalan babasının ölümünden sonra annesinden piyano dersleri almaya başladı. Galatasaray Sultânîsi'ndeki talebeliği esnasında mektebin müzik muallimi olan bir İtalyan hanımdan aldığı piyano dersleriyle bu çalışmalarını ilerletti. Avrupa dönüşü çalışmalarını sadece müzik üzerinde yoğunlaştırdığı için zamanla bu sahada meşhur oldu. Müziğe olan kabiliyetinin yanında kuvvetli bir hafızaya da sahipti. Bu meziyetlerini azmiyle birleştirerek kendisini yetiştirdi. Daha geniş bir müzik öğrenimi yapabilseydi ulaştığı seviyenin çok üzerinde bir bestekâr olacağına muhakkak nazarı ile bakılan Muhlis Sabahattin yirmi beş yıl içerisinde yirmi yedi adet operet, revü ve orkestra eseri bestelemiştir. İlk iki sahne eseri olan üç perdelik Çâresâz operetiyle Hilâl-i Ahmer Çiçeği adlı revüsü 1917'de oynamış ve büyük ilgi görmüştür. Bizzat yönettiği operet toplulukları kurarak İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde verdiği müzikli temsillerle müzikli oyun türünün temsilcisi olmuştur.

Muhlis Sabahattin Ezgi sahne eserlerini 1917-1920, 1921-1935 ve 1936-1942 yılları arasında olmak üzere üç devreye ayırmıştır. Bunlar arasında ilk dönem eserlerinden Çâresâz ile ikinci dönemde bestelediği Gül Fatma ve bilhassa Ayşe operetleri çok tutulmuştur. Güftelerinin birçoğunu kendisinin yazdığı, bir kısmı hayatta iken plağa alınan eserlerinde daha çok Türk müzikisi makam ve usul-

Muhlis
Sabahattin
Ezgi

lerini kullanan Muhlis Sabahattin ayrıca otuz beş civarında şarkı ve bir de marş bestelemiştir. Şarkılarının pek azında görülen bazı prozodi bozuklukları melodik yapıdaki âhenkli ses örgüsüyle örtüldüğünden eserin güzelliğine zarar vermemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Celâl Esat Arseven, *Muhlis Sabahattin*, İstanbul 1947; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 223; Sadun Kemâlî Aksüt, *Beşyüz Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1967, s. 93-94; Mustafa Rona, *Elli Yıllık Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 333-335; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 171, 175, 177-178; Osman Nihat Akın, "Muhlis Sabahattin", *TMD*, sy. 2 (1947), s. 6; Yismeyl Özdemir, "Muhlis Sabahattin Ezgi", *Kafdağı*, sy. 37-40, İstanbul 1990, s. 20-21; İ. K. Dursunoğlu, "Acımız; Şubat'ın Alıp Götürdüğü", *Beste*, sy. 1, İstanbul 1991, s. 4-5; TA, XVI, 68-69; Salahattin Göktepe, *Büyük Müzisyenler Ansiklopedisi*, İzmir 1962, s. 485; Öztuna, *BTMA*, I, 273-274.

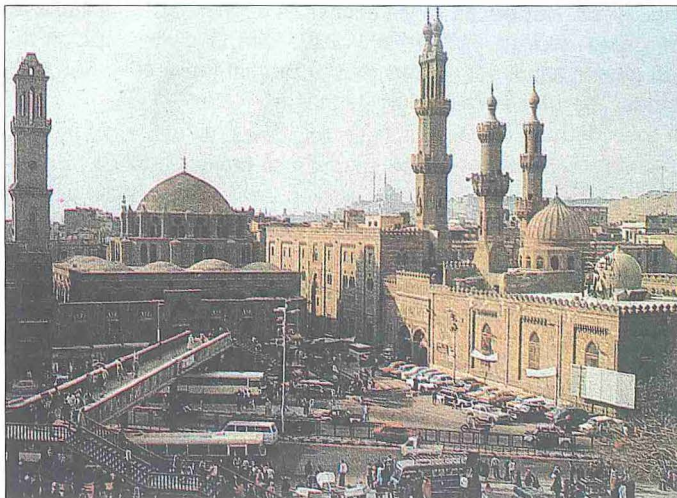


İSMAİL BAHA SÜRELSAN

EZHER

(الأزهر)

Kahire'de, İslâm dünyasının halen yaşamakta olan en eski dinî eğitim kurumu durumundaki cami ve etrafındaki külliye.

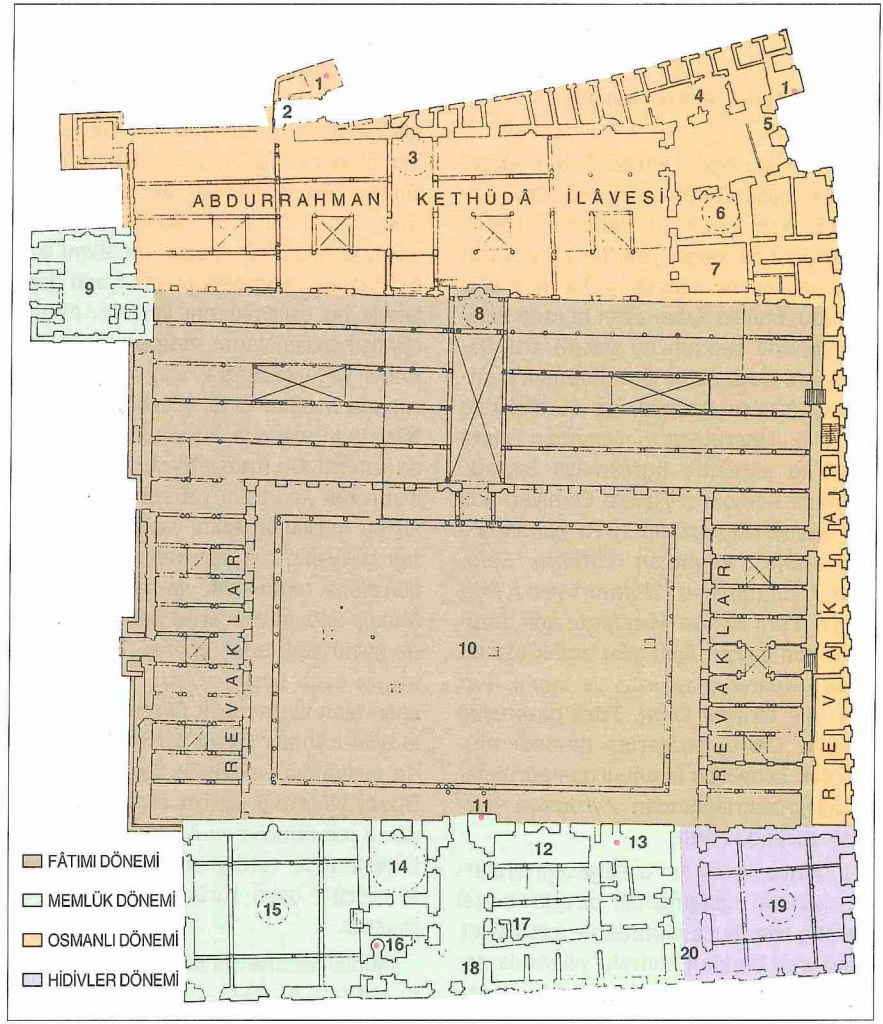
Ezher
Camii -
Kahire /
Mısır

1. Mimari. a) Fâtımî Dönemi. Zamanla Mısır'ın Fâtımîler'den itibaren bütün dönemlerine ait farklı mimari üsluplarını bir arada sergiler hale gelen ilk bina, Halife Muiz-Lidînillâh'ın emriyle, Fustat'ı fethederek yakınına Kahire'yi kuran veziri ve kumandanı Cevher es-Sikillî (es-Saklâbî) tarafından şehrin cuma camii olarak yaptırılmıştır. İnşaata Cemâziyelevvel 359'da (Mart 970) başlayıp Ramazan 361'de (Haziran 972) bittiği ve ayın ilk cuma namazıyla (7 Ramazan / 22 Haziran) ibadete açıldığı bilinmektedir. Makrîzî'nin de metnini verdiği mihrap üstü kubbesinin kasağında bulunan kitâbe-

si XX. yüzyılın başlarında kaybolmuştur. İlk devir kaynaklarına adı Musalla'l-Kâhire ve Câmiu'l-Kâhire şeklinde geçen camiye daha sonraki yıllarda verilen "Ezher" (çok parlak, çok güzel) adınının Şif Fâtımîler tarafından, bu kelimenin müennesi olan Hz. Fâtıma'nın "Zehrâ" lakabından esinlenerek konulmuş olabileceği ileri sürülmektedir. Yine Fâtımîler döneminde camiye onun adıyla anılan bir de maksûre eklenmiş olmasının bu fikri güçlendirdiği söylenebilir.

Yeni inşa edildiğinde halen mevcut bulunandan daha küçük olan yapı, açık bir avlunun çevresinde yer alan kible yönündeki ana ibadet mekânı ile iki taraflı revaklardan ibaretti ve yuvarlak revak kemerleri korint başlıklı devşirme sütunlar tarafından taşınıyordu. İbadet mekânı kible duvarına paralel beş nef ile onları dikine keserek mihraba doğru uzanan ve biraz daha yükseğe olan bir orta neften meydana geliyordu. Biri mihrap üzerinde, diğer ikisi kible duvarının köşelerinde olmak üzere günümüzde hiçbir izi kalmayan üç kubbesi bulunmaktaydı. Avlunun iki yanındaki revakların her biri de üç kubbe ile örtülmüştü ve bunları taşıyan kemerlerin içteki ikisi mermer sütunlara, avluya bakan en dıştaki ise dikdörtgen kesitli kesme taş pâyelere oturuyordu. Cami avlusunun ortasına açılan ana kapının üstüne oturtulmuş tuğladan bir minaresi vardı. Bu ilk yapıdan sadece revaklarla mihrap ve mihrap kemerinin üst kısmını çevreleyen alçı süslemelerin bir kısmı ve kuzey duvarındaki birkaç pencere kafesi korunabilmiştir. 1933 yılına kadar Memlûk devrine ait nakışlı ahşap bir kaplamayla kapatılmış olan bu orijinal mihrabın alt kısmı renkli mermerden yapılmış, üst kısmı Endülüs tarzında alçı kabartma motiflerle bezenmiştir. Özellikle iki yanı sütunçeli mihrap nişinin iç ve dış yüzünde yer alan küfî hatla yazılmış âyetlerle bunları çevreleyen ve duvar yüzünü kaplayan bitkisel ve geometrik motifli süslemeler, devrin karakteristik tezeyinat anlayışının değerli örnekleri arasındadır. Bu devirde camide, cuma günleri tekerlekleri üzerinde çekilerek mihrap yakınındaki yerine getirilen ve namazdan sonra hücrelerinde muhafaza edilen ahşap bir minberin kullanıldığından bahsedilmektedir (Muhammed el-Behî, s. 126).

Camideki kayda değer ilk tamirat üçüncü Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh tarafından yaptırılmıştır (1009). Halife minare ile birlikte yapının bazı bölümlerini yenilemiş, ayrıca camiye iki büyük şamdanla ramazan geceleri yakılmak üzere on yedi gümüş kandil vakfetmiştir. Bu dönemden de geriye yalnızca halen Kahire'deki Methafü'l-fenni'l-İslâmî'de korunan, üzerine küfî hatla halifenin adı yazılmış 3,20 m. yüksekliğinde iki kanatlı ahşap künde-kârî bir kapı kalmıştır. 519'da (1125) yedinci halife Âmir-Biahkâmillâh'ın yaptırdığı sey-yar ahşap mihrap da caminin ilk dönemlerinden kalan eserler arasında özellikle arzededen değerli bir mimari unsur olarak yine Methafü'l-fenni'l-İslâmî'de saklanmaktadır. Birbirine geçme ahşap parçalardan meydana gelen bu mihrap geometrik ve bitkisel desenli oymalarla tez-



Ezher Camii'nin planı 1. Abdurrahman Kethüdâ Minaresi 2. Bâbü's-şurba 3. Abdurrahman Kethüdâ Mihrabı 4. Abdurrahman Kethüdâ Sebili 5. Bâbü's-saâyide 6. Abdurrahman Kethüdâ Türbesi 7. İdâretü'l-mescid 8. İlk mihrap 9. Cevheriyye Medresesi 10. Açık avlu 11. Kayıtbay Minaresi 12. Taybarsiyye Medresesi 13. Gavri Minaresi 14. Akboğa Türbesi 15. Akboğaviyye Medresesi 16. Akboğa Minaresi 17. Taybars Türbesi 18. Bâbü'l-müzeyyinî 19. Revâku'l-Abbâsiyye 20. Bâbü'l-Abbâsiyye

zin edilmiş ve üst kısmına da Bakara sûresinin 239. âyetiyle yaptırılan için bir duayı ve 519 tarihini ihtiva eden küfî yazılar işlenmiştir.

Fâtımîler devrinde Ezher'de görülen en önemli inşa faaliyetlerinden biri, Hâfız-Lidînillâh tarafından caminin batı kapısı yakınına günümüze ulaşmayan Fâtımatüzzehrâ maksûresinin yaptırılmasıdır. Bundan daha önemlisi ise aynı halifenin binaya, avluyu dört taraftan kuşatan yeni revaklarla orta nefin baş tarafına oturtulan ve içinde küfî hatla yazılmış çeşitli âyetlerin yer aldığı, devrin alçı işçiliğinin çok güzel bir örneğini günümüze taşıyan nakışlarla süslü bir kubbe ilâve ettirmesi olmuştur.

b) Eyyübî Dönemi. Fâtımiler zamanında altın çağını yaşayan ve onların Şif-Bâtînî inançlarının yayılmasına yardım eden bir eğitim kurumu olarak çeşitli vakıf ve imkânlarla desteklenip geliştirilen ve bu bakımdan ayrı bir önem kazanan Ezher Camii, Fâtımiler'in yıkılmasından sonra (1171) Sünnî Eyyübîler zamanında (1171-1252) ihmal edilmiş görünmektedir. Selâhaddin-i Eyyübî burada cuma namazı kılınmasını yasaklamış (aş. bk.), ayrıca Mısır'ın diğer camilerinde yaptığı gibi kubbesinde mevcut 5000 dirhem gümüş tutarındaki tezyinatı da söktürmüştür. Yine bu yıllarda geçirdiği yangın ve depremlerle harap olan caminin vakıflarının yağmalanması sebebiyle yeterince bakımı da yapılamamıştır.

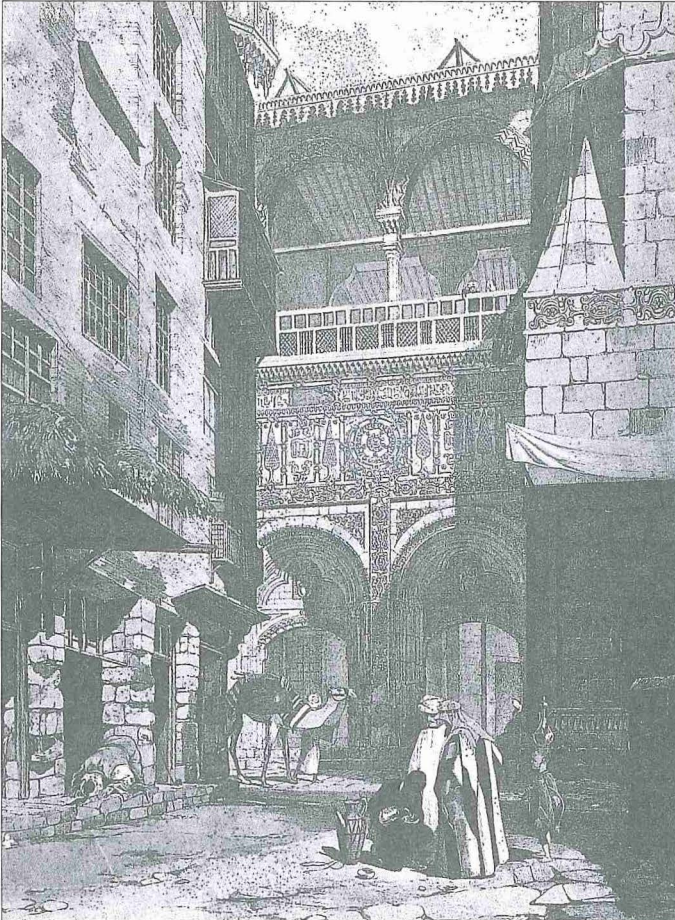
c) Memlük Dönemi. Ezher yüz yıla yaklaşan bir ihmal devresinden sonra Sultan Zâhir I. Baybars zamanında (1260-1277) yeniden eskiyi hatırlatan rağbet günlerine kavuştu. Yakınında oturan Emîr İzzeddin Aydemir el-Hillî cami ile ilgilenmeye başlayarak önce vakıflarının bir kısmını tekrar bağlattı; arkasından sultanın da yardımını sağlayarak kendi bütçesinden duvarlarını, direklerini, tavanını ve mah-

filini tamir ettirip badanasını yaptırdı; ayrıca tabanını döşeterek halı ve yaygılarını tamamlattı. Sultanın nâibi Emîr Bilbek el-Hâzindâr ez-Zâhirî de Şâfiî fakihleri için özel bir maksûre ile camiye yeni bir minber yaptırdı; günümüze ulaşmayan bu ahşap minberin 10 Rebûlevvel 665 (9 Aralık 1266) tarihli kitâbesi halen Cezayir Müzesi'nde korunmaktadır. Caminin 1933'e kadar orijinal mihrabını örten nakışlı ahşap kaplama ile avlunun etrafında halen giriş kapısının iç cephesinde bir tek örneği kalmış bulunan ahşap balkonlar da (şürfe) bu devrin eseridir. Böylece geniş bir onarım gören cami, yeni minberin yapılmasından bir hafta sonra tekrar cuma namazına açıldı (18 Rebûlevvel 665 / 17 Aralık 1266). 702 (1303) yılında Kahire'de birçok binanın yıkılmasına yol açan büyük depremde Ezher de harap oldu ve Sultan Nâsır b. Muhammed Kalavun'un emriyle Emîr Sellâr'ın nezâreti altında tamir edildi; ayrıca camiye Mansûriyye denilen ve Mısır'daki bütünüyle taştan yapılmış ilk örneklerden olan bir minare eklendi.

Memlükler Dönemine Ait İlâve Binalar. Taybarsiyye Medresesi. Ezher'in bir külli-

ye haline gelmesinde caminin etrafına inşa edilen medrese ve revak (aş. bk.) gibi çeşitli yapıların büyük rolü vardır. Caminin Ezher meydanına açılan ve Bâbülmüzeyyin'in denilen üzeri minareli ana kapısının sağında yer alan medrese, Nakîbülcüyüş Alâeddin Taybars el-Hâzindârî tarafından özellikle Şâfiî fıkhının okutulması için yaptırılmıştır; bânisine nisbetle Taybarsiyye adıyla anılır. İnşaatı 709'da (1309) bitirilen bu medrese ile Fâtımiler'den sonra binaya ilk büyük ilâve yapılmış olduğu gibi, o zamana kadar sadece camide yürütülen ve gittikçe artan eğitim faaliyetlerini karşılamak için de Ezher bünyesinde ayrı mekânlar yapma geleneği başlatılmış oldu. Medresenin dört pâyeye üzerine oturan kare planlı ana mekânının etrafında bir kütüphane, bânisinin üzeri kubbe ile örtülü türbesi ve öğrencilerle hocaların kalmaları için yapılmış odaları halen kullanılmayan abdest alma yerleri ve helâlar bulunmaktadırlar. Taybarsiyye Medresesi, Ezher Külliyesi'nin en değerli mimari ve tezyinî unsurlarını ihtiva eden ve Memlük devrinin sanatta ulaştığı ileri merhaleyi gösteren en kıymetli bölümdür. Eski ve yeni birçok kaynak medresenin mermer işçiliğine ve tezyinatının mükemmelliğine dikkat çekmişler ve özellikle renkli mermerlerden yapılmış mihrabı ölçüleri, tezyinatı ve işçiliği bakımından bir şaheser olarak tanımlamışlardır (meselâ bk. Makrîzî, II, 383; Tâhâ el-Velî, s. 480). XIX. yüzyılda Osmanlılar zamanında Abdurrahman Kethüdâ tarafından yaptırılan esaslı tamirat sayesinde, sahip olduğu en değerli özellikleriyle günümüze ulaşan medresenin bir bölümü halen Ezher Kütüphanesi'ne, bir bölümü de yine Ezher bünyesinde faaliyet gösteren Lecnetü'l-fetvâ'ya tahsis edilmiş durumdadır. Kaynaklarda geçen, bugün de halk arasında yaşayan bir rivayete göre Taybars binasının inşası tamamlandıktan sonra kendisine sunulan hesap defterlerini suya atmış ve, "Allah için yaptığımız harcamalardan dolayı kimseyi hesaba çekmeyiz" diyerek hayır işlerindeki samimiyetini göstermiştir. Halkın inanisına göre onun bu davranışı da eserinin uzun ömürlü ve şerefli bir âbide olarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Akboğaviyye Medresesi. Bâbülmüzeyyin'in solunda bulunan medrese, buranın holüne açılan giriş kapısı üstündeki kitâbesine göre 739 (1338-39) yılında Emîr Alâeddin Akboğa Abdülvâhid tara-



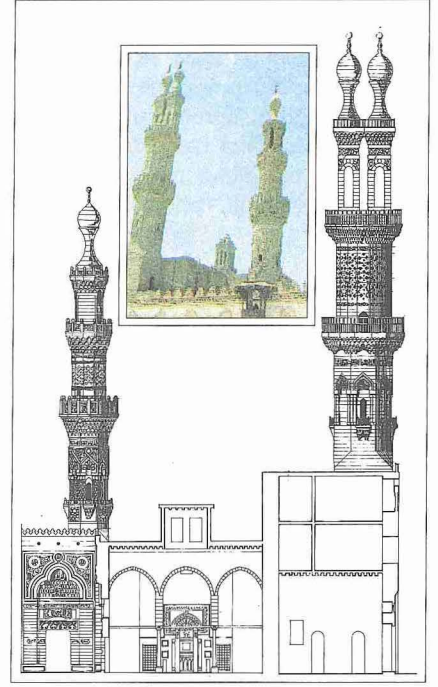
Ezher Camii'nin ana giriş kapısı olan Bâbü'l-müzeyyin'e Abdurrahman Kethüdâ tarafından ilâve ettirilen Kattâb'ın (ilk mektep) yıkılmadan önceki görünüşü

fından Şafii ve Hanefi fıkhının okutulması için tanınmış mimar İbnü's-Süyüfi'ye yaptırılmıştır. On iki sütunun taşıdığı, ortasında küçük bir kubbe bulunan devrin tezyinatına sahip ahşap bir çatıyla örtülmüştür. Kubbenin en üst kısmında bazı âyetlerle bunların altında, yapının bitiş tarihini Muharrem 740 (Temmuz 1339) olarak veren ve bânisinin adını taşıyan bir kitâbe bulunmaktadır. Medresenin camiye bitişik kible duvarında, Taybarsiyye mihrabının benzeri bir renkli mermer mihrapla yanlarına açılmış iki pencere yer almaktadır. Sokağa bakan iki cephedeki üçer pencere ile aydınlanan bina 1896 yılından beri Ezher Kütüphanesi'nin ana bölümünü teşkil etmekte ve özellikle kitap sanatları bakımından kıymetli yazmaların da teşhir edildiği okuma salonu vazifesini görmektedir. Medresenin inşası sırasında yanına Sultan Nâsir Muhammed b. Kalavun tarafından babasının gibi tamamıyla taştan olan bir de minare yaptırılmıştır. Zamanla yıkılarak yok olmayan yüz tuğan ve sadece Akboğaviyye revakı adıyla anılan medrese, yine Osmanlılar zamanında Abdurrahman Kethüdâ'nın gayretiyle ihya edilmiştir.

Cevheriyye Medresesi. Ezher'in bir külliye halinde gelişmesini tamamlayan mimari birimlerden biri de Cevheriyye Medresesi'dir. Sultan Eşref Barsbay'ın hazinedarı Cevher Kanıkbay tarafından yaptırıldığı için (844/1440) onun adıyla anılan bu küçük ve iki katlı medrese, Ezher'in Fâtımî devrine ait mihrabının solundaki küçük kapı (bâbü'ssir) yanından camiye bitişik olarak inşa edilmiştir. Alt katı, aralarını renkli mermerlerle tezyin edilerek döşenmiş küçük bir salonun ayırdığı dört eyvanla bânisinin türbesinden ve bazı odalardan meydana gelen yapının hocaların ikametine ayrılan üst katında da iki büyük ve birkaç küçük oda yer almaktadır. Biri cami içine açılan iki kapılı bina, alanının küçüklüğüne rağmen bir medresede bulunması gereken bütün bölümlere sahiptir. Özellikle renkli mermerlerden sanatkârane bir işçilikle yapılmış mihrabı, revzen-î menkûş*ları, oyma desenler ve fildişi, sedef kakmalarla bezenmiş, üst bölümleri yazılı abanoz ağacından kapı, pencere ve dolap kapakları en önemli mimari-tezyinî unsurlar olarak dikkat çeker. Kible duvarının batısında yer alan zemini renkli mermerle döşenmiş kare şeklindeki oda medresenin bânisi Cevher Kanıkbay'ın türbesidir. Üstünü Kâsidiyye Med-

resesi'nden sonra Mısır'daki en küçük taş kubbenin örttüğü türbenin en önemli özelliği kubbe dış yüzünün bitkisel motiflerle süslenmiş olmasıdır. Eyvanların ortasındaki ana sahninin üstünde ahşap tavanlı ve sekizgen kasnaklı bir kubbe bulunan medrese ufak çapta bazı onarımlar görmüş olmakla birlikte günümüze orijinal haliyle ulaşmıştır.

Memlükler Devrindeki Diğer İmar ve İnşa Faaliyetleri. Kaynaklarda Ezher'in, Sultan Nâsir Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatı dönemine rastlayan 725 (1325) yılında Kahire muhtesibi Kadı Necmeddin Muhammed b. Hüseyin el-İs'irdî tarafından kısmen yenilediği kaydedilmekteyse de ayrıntılar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kahire'de kendi adıyla anılan büyük bir medresenin de bânisi olan Sultan Hasan (1347-1361), Ezher civarında oturan emîrlerinden Sa'deddin Beşir el-Câmedâr vasıtasıyla binada büyük bir tamirat gerçekleştirmiştir. Önce cami içindeki sonradan yaptırılmış mahfil, maksûre ve odalar yıktırılıp duvar ve tavanlar tamir edilmiş, ayrıca ana kapının yanına bir sebil, onun üstüne de fakir ve yetim çocukların okutulması için bir mektep yapılmıştır. Bu tamirden sonra âdetta yenilenen caminin Sultan Zâhir Berkük döneminde de kısa olan ana kapı üzerindeki tuğla minaresi yıkılarak yerine daha uzun yapılmıştır (800/1397). Ancak bir süre sonra bu minare eğildiği için tekrar yıkılıp yeniden ve bütünüyle taştan yapılmış (817/1414), on yıl sonra da aynı hatanın yine ortaya çıkması üzerine Sultan Eşref Barsbay'ın emriyle bir defa daha yenilenmiştir; bu sırada avluya da bir su sarnıcı yerleştirilmiştir. Sultan Eşref Kayıtbay ise 873 (1468-69) yılında, üzerinde bu minarenin de yer aldığı ana kapıyı bütünüyle yenilemiş ve sağına kendi adıyla anılan bir minare yaptırmıştır. Kayıtbay ayrıca külliyyeye bir abdesthane, fiskiyeli bir havuz, bir sebil ve bir mektep eklemiş, bu arada Revâku's-Şâm ve Revâku'l-Etrâkî tesis ettiği gibi Revâku'l-Megâribe'yi de onartmıştır. Bir kitâbeden anlaşıldığına göre 900 (1494) yılında, Bursalı Hoca Mustafa b. Mahmûd adında bir Anadolu Türkü sultanın izniyle kendi kesesinden 15.000 dinar harcayarak camide esaslı bir tamirat yaptırmıştır. Memlükler'in son zamanlarında gerçekleştirilen bu geniş çaplı tamirler caminin korunmasında uzun süre etkili olmuştur. Bu dönemde külliyyeye yapılan son ilâve, 915'te (1509) Kan-



Ezher Camii Sultan Kayıtbay ve Gavri minarelerinin çizimi ile aynı minarelerin avludan görünüşü

su Gavri'nin Taybarsiyye Medresesi'nin cami avlusuna bakan cephesinin sağına diktirdiği Gavriyye minaresidir. Benzerlerine göre biraz daha iri gövdeli olan minare üç bölümlü, çifte şerefeli ve çift külâhlıdır. Ayrıca birinci ve ikinci bölümler arasına saç örgüsü şeklinde bir çifte merdiven yerleştirilmiştir. İnip çıkanların birbirlerini görmeden kullanabildikleri bu merdiven, İslâm mimarisinde pek az rastlanan bir uygulamanın ilk örneklerindedir.

d) Osmanlı Dönemi. Eski ve yeni müelliflerin hemen hepsinin verdikleri bilgilerden, Osmanlı döneminin Ezher Külliyesi'nin en parlak devirlerinden biri olduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak özellikle bazı yeni araştırmacıların bu açık gerçeği hafife alan, hatta inkâra varan taraflı beyanlardan kaçınmadıkları görülmektedir. Meselâ Mısırlı çağdaş araştırmacılardan Suâd Mâhir, *Mesâcidü Mısr* adlı kitabında Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle burada üç asır boyunca gelişmiş İslâm medeniyetine vurulan darbenin Moğollar'ın Abbâsî medeniyetine vurduğu darbenden daha ağır olduğunu söylemekte, arkasından da Türkler'in fethinin daha önce Mısır'da gelişen bu üç asırlık medeniyet

nurunun söndürülmesi için yapıldığını, bunun Mısır'daki ilmî ve fikrî hayata ak-seden menfî tesirlerinden Ezher'in de pek ağır bir şekilde nasibini aldığını ilâve etmektedir (I, 169-170). Ancak Ezher'in Osmanlı devrinde nasıl gerilediğini de-lillendirip açıklayamayan yazar, birkaç sayfa sonra ise Osmanlı devrinde Ezher'in kültür hayatı bakımından ağır tahribata uğradığını, fakat bütün bunlara rağmen mimarî bakımdan ihmal edilmediği gibi korunup yenilediğini, hoca ve öğrencilerinin de özel ihtimam gördüğünü belirterek önceki beyanlarını âdetâ yalanlamak durumuna düşmüş (a.g.e., I, 208), ardından da Osmanlı devrinde Ezher'de yaptırılan imar faaliyetlerini uzun uzun anlatmıştır (a.g.e., I, 208-213). Suâd Mâhîr aynı tutarsız bilgileri, ifade-sini dahi değiştirmeden on beş yıl sonra yayımladığı *el-‘İmâretü'l-İslâmiyye ‘alâ merri'l-‘uşûr* (Cidde 1985) adlı kitabında da tekrarlamaktadır (I, 376-377, 406-407). Bütün bunların ilmîlikten ne kadar uzak ve indî fikirler olduğu, müellifin yukarıya nakledilen açıklamaları kadar Ezher hakkında müstakil ve hacimli eserler veren Muhammed el-Behî ve Tâhâ el-Velî gibi diğer Mısırlı araştırmacıların yazdıklarından da (bk. bibl.) anlaşılmalıdır. Ayrıca Osmanlı devrinde gerek binalarına gerekse hocalarıyla öğrencilerine karşı gösterilen ilgi ve sağlanan imkânlar sayesinde Mısır'daki ilmî ve fikrî hayatın en güçlü ve devamlı temsilcisi olduğu kabul edilen Ezher hakkında ileri sürülmüş bu çelişkili iddiaların kabul edilmesi ortaya konulan deliller açısından da mümkün değildir. Bu iddianın kaynağı olarak İbn İyâs'ın *Bedâ'î' u'z-zühûr* adlı eserinde kaydettiği (V, 188), Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra oranın meşhur âlim, sanatkâr, tüccar ve devlet adamlarından, aileleri ve hizmetkârlarıyla birlikte sayıları bir rivayete göre 1800, bir rivayete göre daha az olan bir topluluğu İstanbul'a göndermesi hadisesi gösterilmektedir. Aynı konuya temas eden Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî de bunu "Mısır ulemâ ve ekâbirinden yüzlercesinin nefyedilmesi" şeklinde kaydetmektedir ki (*el-Ezher ft elf ‘âm*, I, 118) bu da öncekiler gibi yanlış ve tarafgir bir değerlendirmedir. Halbuki müellifin verdiği kaynakta (*Bedâ'î' u'z-zühûr*, V, 188 vd.) ulemâdan isimleri sayılanlar yirmiyi bulmamaktadır. Bu durum, İbn İyâs'ın da söylediği gibi Osmanlılar'ın fethettikleri her beldede asırlardır uyguladıkları bir

usulün tabii neticesi olmakla birlikte hiçbir zaman bir şehri, bir müesseseyi harap edecek ve adına sürgün denilebilecek bir özellik göstermemiş, ayrıca bu âlimlerin çoğu İstanbul'da üç yıl gibi kısa bir süre kaldıktan sonra Kanûnî Sultan Süleyman zamanında çıkan bir fermanla geri dönmüşlerdir. Dolayısıyla bu yorumlar, birçok Mısırlı yazarın her fırsatta tekrarladığı Osmanlı Devleti aleyhindeki yanlış kanaatin bu vesileyle de açığa vurulmasından başka bir şey değildir.

Osmanlılar'ın Ezher'e gösterdikleri büyük ilgi, Kahire'nin 923'te (1517) Yavuz Sultan Selim'in eline geçmesiyle başlamıştır. İbn İyâs'ın kaydettiğine göre sultan ilk cuma namazını Ezher'de kılmış, şehirde kaldığı süre içinde sık sık burayı ziyaret ederek her gelişinde müesseseye de hoca ve öğrencilere de büyük meblağlar tutan ihسانlarda bulunmuştur. Osmanlılar zamanında Ezher'de gerçekleştirilen belli başlı tamir, bakım ve ilâve inşaat faaliyetleri şu şekilde özetlenebilir:

1004'te (1595) Mısır Valisi Şerif Mehmed Paşa caminin harap olan kısımlarını onarttı ve günümüzde de Kibletü'l-bâşâ adıyla anılan mihrabı yaptırdı; ayrıca talebelerin yemek işlerini düzene koyup mutfak tahsisatını artırdı. 1014'te (1605) Defterdar Hasan Paşa avluyu yeniden döşeterek Revâku'l-Yemen ve Sâdetü'l-Hanefiyye makamı denilen kısımları inşa ettirdi. Kahire'yi 1083 Safe-rinde (Haziran 1672) ziyaret eden Evliya Çelebi'nin külliye'nin mimarisi ve burada yürütülen eğitim faaliyetleri hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerden, Ezher'in o dönemde güçlü vakıfları sayesinde gayet bakımlı ve faal bir durumda olduğu ve şehrin en önemli ilim-ibadet merkezini teşkil ettiği anlaşılmalıdır. 1134 (1721-22) yılında vali İvaz oğlu İsmâil Bey caminin tavanını yenilemiş, 1148'de de (1735) Emir Osman Kethüdâ Ezher'in dışında, hâfızlığa çalışan âmâ öğrencilerin kalması için günümüze ulaşmayan Zâviyetü'l-umyân'ı yaptırıp Revâku'l-Etrâk ile Afganistan'dan gelen öğrencilerin kaldığı Revâku's-Süleymâniyye'yi tamir ettirerek Revâku's-Şâm'ı genişletmiş ve külliyyeye yeni gelirler bağlatmıştır. 1163'te (1750) Mısır Valisi Kôr Ahmed Paşa da son zamanlarda Ezher Kütüphanesi'nde muhafaza altına alınmış olan iki adet güneş saati yaptırarak camiye hediye etmiştir.

Ezher'i mimarî bakımdan inceleyen araştırmacılar buradaki bakım, onarım

ve genişletme çalışmalarının en büyük çaplı olanının Kazdağlı Abdurrahman Kethüdâ tarafından yaptırılan çalışma olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Bu hayır sahibi devlet adamı 1167 (1753) yılında, caminin kapalı mekânını mihrabın arkasına doğru yaklaşık bir misli genişletmiştir. Elli mermer sütunun taşıdığı kemerler üzerine oturmuş ahşap tavanla örtülen bu yeni kısmın kible duvarına ayrıca mermerden güzel bir mihrap yerleştirilmiş ve üzerine bir kubbe yapılmıştır. Mihrabın sağında da devrin ahşap işçiliğinin karakteristik özelliklerini taşıyan bir minber bulunmaktadır. Halen soldaki duvarda görülen, üzerinde sekizgen bir istif halinde kuffi hatla Allah, Muhammed ve aşere-i mübeşşere isimlerinin yazılı olduğu mermer levha ise bu ilâve kısma bitişik yaptırılan bâninin türbesinden alınıp daha sonraki bir tamirde buraya monte edilmiştir. Abdurrahman Kethüdâ'nın yaptırdığı mihrabın yakınında Mihrâbü'd-derdir adıyla anılan bir ikincisi, onun yakınında da İdâretü hıfzı'l-âsârî'l-Arabiyye tarafından eski mihrabı örten ahşap kısım la bütünleştirmek için yaptırılmış bir üçüncüsü yer alır. Abdurrahman Kethüdâ'nın Ezher'in mimarisine kattığı önemli unsurlardan biri de caminin güney duvarıyla kible duvarının kesiştiği köşeye yaptırdığı Bâbüssaâyide adıyla anılan ve Har-râtü Kettâme'ye açılan iki açıklıklı büyük kapıdır. Bu kapının kible duvarına bitişik olan kısmına bir sarnıçla bir sebîl yerleştirilmiş, bunun üzerine de yetim çocukların Kur'an öğrenmeleri için mermer sütunların taşıdığı kemerlere oturan bir mektep inşa edilmiştir. Böylece Ezher'in kible duvarının sağında yer alan bu ikinci büyük kapıya da öteki gibi bir sebîl-küttâb fonksiyonu kazandırılmıştır. Abdurrahman Kethüdâ ayrıca biri bu kapının yanına, diğeri kible duvarının kuzeydoğusuna, mutfaka açıldığı için Bâbüşşürbe denilen yine kendisinin yaptırdığı kapının yanına iki minare inşa ettirmiş, böylece bütününü Osmanlı tarzında olan bu iki minare ile Ezher Külliyesi'nin o zamanki minare sayısını altıya çıkarmıştır.

Bâbüssaâyide'nin açıldığı genişçe holün alt kısmında Abdurrahman Kethüdâ'nın üstü kubbeyle örtülü, mermer mihraplı türbesi yer almaktadır. Bina'nın duvarları Hz. Peygamber'in hilyesine ait yazı ve nakışlarla süslü olup caminin içindeki aşere-i mübeşşerenin isimlerinden müteşekkil sekizgen istif de buradan

götürülmüştür. Abdurrahman Kethüdâ'nın Ezher'deki imar faaliyetleri arasında, Mısır'ın Saîd bölgesinden gelen öğrenciler için Revâku's-Saâyide, Mekke'den gelenler için Revâku'l-Mekkiyyin ve Afrika'nın Çad bölgesinden gelenler için Revâku't-Tekârine adları altında yaptırdığı üç de revak bulunmaktadır.

Abdurrahman Kethüdâ'nın külliye kazandırdığı en değerli mimari unsur, yapının taçkapısı özelliğine sahip olan çift açıklıklı Bâbülmüzeyyin'inidir. Avluya açılan Fâtımî devri ana kapısının önündeki giriş holünün (rehbe) Ezher meydanına ulaşan dış kısmında, Taybarsiyye ve Akboğaviyye medreseleri arasına yaptırılan bu kapı, vaktiyle Ezher talebelerini tıraş etmek için orada sıralanan berberlerden dolayı "berberler kapısı" mânâsına gelen bu adla anılmaktadır. Kapının önemli özelliklerinden biri kitâbesinin çok değişik tasarlanmış olmasıdır. En üstte sekiz bölümlü bir şerit içine Memlûk üslûbunda celi-sülûs hattıyla yazılmış sekiz beyitlik Arapça tarih manzumesi (metni için bk. *el-Ezherü's-şerif ft 'idihî'l-elfi*, s. 153), bunun altına kabartma bir rozet'in iki ana bölüme ayırdığı ve her birinin kenarlarını iki Osmanlı servisinin süslediği girift müsennâ bir istif içinde, "Accilü bi's-salâti kable'l-fevt" (Namazı vakti geçmeden kalmakta acele ediniz) ve, "es-Salâtü imâdü'd-dîn" (Namaz dinin direğidir) ibareleri, köşelere de birer tûbâ ağacı yerleştirilerek bunların tamamı Memlûk tarzı geçmelerle çerçelenmiş ve böylece kitâbeye bir pano görünümü verilmiştir. Yazılar siyah zemin üzerinde altın yaldızlı, servi ağaçları yeşil, tûbâ ağaçları ise yeşil-kırmızı boyalıdır.

Kapı 1896'da esaslı bir onarım geçirmiş, ancak bu sırada üstündeki mekteple yanındaki minare yıktırılmıştır. Bu âbidevi kapı mevcut haliyle Kahire'deki taçkapılar arasında, Osmanlı ve Memlûk mimari-tezyinî üslûplarını belli bir uyum içinde bir araya getiren tek örnek olarak büyük değer taşımaktadır.

Bundan sonraki dönemlerde Ezher'de yürütülen imar faaliyetlerinin, gerek duyuldukça mevcut binaların uygun yerlerine eklenen öğrenci revaklarının yapımı ve tamirler şeklinde olduğu görülmektedir. Meselâ 1795'te Vali İbrâhim Bey es-Sagîr (el-Vâîlî) Revâku's-şerâküt'u, Kavalalı Mehmed Ali Paşa da 1805'te Şeyh Muhammed Vedâa es-Sinnârî'nin teşvikiyle Sudan'dan gelen öğrenciler için Revâku's-Sinnâriyye ile alt katında-

ki vakıf dükkânları yaptırmıştır. 1854'te Hidiv Said Paşa külliye geniş çaplı bir tamire girişti ve bu sırada binaya sonradan Revâku'l-Hanefiyye adıyla anılan bölümü ekletti. Hidiv İsmâil Paşa Bâbüssaâyide'yi, Muhammed Tevfik Paşa ise Abdurrahman Kethüdâ'nın yaptırdığı revaklar başta olmak üzere bazı bölümleri restore ettirdi. Hidivler dönemindeki en geniş çaplı restorasyon Abbas Hilmi Paşa zamanında gerçekleştirilmiş ve bu sırada Ezher'e son büyük ilâve olan ve paşanın adıyla anılan Revâku'l-Abbâsiyye eklenmiştir. Bâbülmüzeyyin'in güneyindeki köşede yer alan ve bütün mimari unsurları ile Osmanlı üslûbunu yansıtan bu üç katlı, büyük binanın bugün ikinci ve üçüncü katlarında Mısır'ın çeşitli bölgelerinden gelenler için ayrılmış bölümlerle revir, eczahane, bazı idarî birimlerin büroları, Mısır müftüsünün makamı vb. bulunmaktadır. Alt katında ise içindeki on iki mermer sütun ve renkli mermer mihrapla dikkat çeken büyük bir salon vardır. Bu dönemde ayrıca külliye'nin yağla aydınlatılmasına son verilerek havagazı sistemine geçilmiştir.

Ezher'in mimari unsurları içinde revak adı verilen, fakat avlunun çevresindeki normal revaklarla (portik) herhangi bir benzerliği olmayan yirmi dokuz adet birim bulunmaktadır (aş. bk.). Yukarıda bir kısmının adı geçen ve çoğu külliye'nin batı cephesi boyunca sıralanmış olan bu üç katlı ve birbirine bağlı birimler tamamen öğrencilerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek planlarda inşa edilmişlerdir.

Ezher Külliyesi'nin tamir ve bakımı için yapılan çalışmalar krallık devrinde de sürdürdükten sonra 1952 yılındaki ihtilâli takiben cumhuriyete geçişle noktalanın siyasî hareketin ardından günümüze kadar gelmiştir. 1950'li yıllardan itibaren

yeni dershanelerin öğretime açılması ile yavaş yavaş boşaltılan tarihî binalar bir süre bakımsız kalmışsa da 1980'li yıllarda başlayan ve günümüze kadar süren büyük onarımla hemen hemen tamamen eski hallerine kavuşturulmuştur.

Bugün Ezher, etrafında zamanla teşekkül etmiş on üç mahallenin (Hârâtü'l-Ezher) ortasında on üç mihrabı, biri halen yıkılmış altı minaresi, irili ufaklı dokuz kapısı, civarında yaptırılmış olan havuzlu altı hamamı, üç abdest alma mahalli, altı sarnıcı, ana yapısı etrafında yer alan üç müstakil medresesi ve yirmi dokuz revakı ile İslâm dünyasının 1000 yıldan beri görev yapan en eski öğretim kurumu ve en önemli külliyelerinden biri olarak geçirdiği eski canlı ve şaaalı günlerini geride bırakmış ve daha çok ibadethâne hüviyetine dönmüş durumdadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Hıta*, II, 383; İbn İyâs, *Bedâ'î' u'z-zühûr*, Kahire 1404, V, 178, 182-188 vd.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 194-196; Ali Paşa Mübârek, *el-Hıta'tü't-Tevfikîyye*, Kahire 1980, IV, 29-60; S. Flury, *Die Ornamente der Hakim und Ashar Moschee, Materialien zur Geschichte der alteren Kunst des Islam*, Heidelberg 1912; Hasan Abdülvehhâb, *Târîhu'l-mesâcidil'î-eserîyye*, Kahire 1946, s. 47; K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, Oxford 1952-60, I, 36-64, lv. 4-14; Muhammed el-Behî, *el-Ezher: târihuh ve tetavvürüh*, Kahire, ts. (Dârü's-Şa'b), s. 116-173; Suâd Mâhir Muhammed, *Mesâcidü Mısır ve evliya' ühe's-şâlihîn*, Kahire 1391/1971, I, 165-226; a.mlf., *el-İmâretü'l-İslâmiyye 'alâ merri'l-üşûr*, Cidde 1405/1985, I, 371-416; *el-Ezherü's-şerif ft 'idihî'l-elfi*, Kahire 1403/1983, s. 63-160; D. Behrens-Abouseif, *The Minarets of Cairo*, Kahire 1985, s. 62-66; Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, *el-Ezher ft elf 'âm*, Beyrut 1408/1988, I, 19-126; Tâhâ el-Velî, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1409/1988, s. 471-557; K. Vollers, "Ezher", *IA*, IV, 433-434.



MUSTAFA UZUN

Ezher Camii'nin taçkapısı üstündeki kitâbe

